

Wijkrijp en kunstrijp

Over de samenwerking tussen welzijnswerkers en kunstenaars in community arts projecten

Door: Saskia van Grinsven (MOVISIE) en Sandra Trienekens (Onderzoeksbureau Urban Paradoxes)

Inleiding

Het STUT Theater speelt de voorstelling "Even serieus" op een herfstige zondagmiddag in het Vorstelijk Complex in Zuilen. Alle rijen zijn gevuld met publiek. De overgrote meerderheid is van Marokkaanse afkomst. Opa's en oma's, ouders, kinderen: allemaal zijn ze uitgelaten. Wat een cultuurbereik van zogenaamde nieuwe doelgroepen. Het toneelstuk, gespeeld door Marokkaanse jongeren, begint. De jongens spelen met veel passie, het stuk is grappig en ontroerend tegelijk. Het gaat over de liefde, over de zoveelste afwijzing op grond van een sollicitatiebrief met een Marokkaanse naam, over homo zijn en het niet kwijt willen raken van je vrienden. Aan het eind van het stuk maken de jongens een buiging. Ze vertellen een voor een wat dit toneelstuk voor hen heeft betekend. Een jongen vertelt dat hij nooit had gedacht dat hij een homo zou durven spelen op het podium van een zaal vol vrienden en familie. Hij had überhaupt nooit gedacht in een echt theater toneel te spelen voor zoveel mensen. De komende maanden gaat de theatergroep op tournee langs ROC's en theaters in andere gemeenten. De jongen vertelt dat hij zich voor het eerst echt iemand voelt. Door jongerenwerkers van de welzijnsorganisatie Cumulus kwam hij maanden geleden terecht bij een regisseur van het wijktheater. Samen met enkele vrienden zijn ze de uitdaging aangegaan. Maandenlang speelden ze hun eigen ervaringen, vervormden en vergrootten ze die uit. Hij leerde zijn eigen vrienden op een heel andere manier kennen en hun verhaal werd een echt theaterstuk. Andere vrienden van hem willen nu ook zo'n toneelstuk maken.

Het bovenstaande voorbeeld laat zien dat community art (zoals kunst) ontregelt, verrast en mensen uitdaagt én dat het verbindt en mensen een ontwikkeling laat doormaken (vgl. Trienekens & Postma 2010). Het wekt dan ook geen verbazing dat men rondom dergelijke projecten naast kunstenaars ook welzijnswerkers tegenkomt. De mate waarin wordt samengewerkt verschilt. De samenwerkingsrelatie kan heel intensief zijn, bijvoorbeeld wanneer een welzijnsorganisatie het initiatief neemt, aan de kunstenaar de opdracht versterkt en zij gezamenlijk optrekken in het project. Soms zijn welzijnswerkers alleen op afstand betrokken, bijvoorbeeld wanneer zij alleen door de kunstenaar benaderd worden als ingang tot de groep mensen met wie de welzijnswerkers werken. Uit ons beider praktijk blijkt een aantal dingen over de samenwerkingsrelatie: dat steeds meer kunstenaars en welzijnswerkers zich realiseren dat samenwerking een meerwaarde kan hebben voor hun uitvoeringspraktijk; dat (intensieve) samenwerking in toenemende mate plaatsvindt; maar dat de kennis en uitwisseling over de ervaringen die in deze samenwerking opgedaan wordt, nog minimaal is.

Dit artikel gaat over de samenwerkingsrelatie tussen kunstenaars en welzijnswerkers in community arts projecten. Het moet begrepen worden als een verkennende beschouwing op deze samenwerkingsrelatie aan de hand van een aantal vragen: Waarom heeft het voor beide sectoren zin om bij community art betrokken te raken; c.q. wat is de meerwaarde van community art voor beide sectoren? Wat kunnen kunstenaars en welzijnswerkers van elkaar leren en hoe onderscheiden hun competenties zich? Wat zijn de uitdagingen en de succesfactoren voor een goede samenwerking? En dus: is het nodig om in de samenwerkingsrelatie tussen kunstenaars en welzijnswerkers te investeren en die te versterken? Zo ja, hoe zou dat gedaan moeten worden?

Als blijkt dat het zinvol is om in deze samenwerkingsrelatie te investeren krijgt dit artikel ook een 'agenda-settend' karakter en zullen we een kleine voorzet doen hoe de agenda er naar ons inzien uit kan zien. Maar de basis van het artikel vormt zoals gezegd een verkennende beschouwing, die niet pretendeert "harde onderzoeksresultaten" te presenteren, maar die inzichten synthetiseert die wij in de afgelopen jaren op uiteenlopende plekken hebben opgedaan. MOVISIE inventariseerde de afgelopen twee jaar ervaringen met de samenwerking tussen de welzijn- en kunstsector via werkconferenties en bijeenkomsten waarop welzijnsorganisaties kennis op gebied van community arts deelden. Voor dit artikel interviewde Van Grinsven een aantal welzijnsorganisaties (Portes, Divers, Tandem en Trajekt) over hun samenwerking met kunstenaars in community arts projecten. Deze ervaringen worden aangevuld met inzichten uit verschillende onderzoeken die Trienekens, in de hoedanigheid als lector aan de Hogeschool van Amsterdam en vanuit haar onderzoeksbureau Urban Paradoxes, verrichtte naar de relatie tussen kunst en samenleving.

Community arts in vogelvlucht

Voor kunstinitiatieven in het hart van de samenleving bestaan vele termen: sociaalartistieke projecten, gemeenschapskunst, ontmoetingskunst, sociaal geëngageerde kunst, popkunst. Community arts kent veel verschillende werkvormen en kunstdisciplines. De opzet, duur, methode, thematiek, de deelnemers en hun betrokkenheid, de samenwerkingspartners en betrokken organisaties, kunnen sterk verschillen. In dit artikel hanteren we de term community arts en Van Erven's (2010a) brede definitie hiervan: "Een wijze van kunst maken waarbij professionele kunstenaars min of meer intensief samenwerken met mensen die normaliter niet actief met kunst en cultuur in aanmerking komen". Het verhaal of de wensen van deze mensen vormen de input voor het proces en het eventuele eindproduct dat uit de interactie tussen kunstenaars en deelnemers ontstaat. Een belangrijk uitgangspunt bij community arts is dat iedereen creatief is en dat het ontwikkelen van creativiteit een grote waarde heeft voor zowel de betrokken individuen als de totale samenleving. Een belangrijk kenmerk is het samengaan van artistieke en sociale aspecten bij deze projecten. Community arts heeft per definitie een cross-sectoraal karakter en beweegt zich op de grensgebieden van reguliere sectoren zoals cultuur, welzijn en onderwijs. Ook de grenzen met sommige praktijken in de zogenoemde gevestigde kunstsector zijn soms onscherp. Voornamelijk met in de kunstsector geaccepteerde praktijken die zich onder stromingen als relationele esthetiek (Bourriaud 2002) of 'art & social change' (Bradley & Esche 2007) scharen en nadrukkelijk niet onder 'community art', maar daar desalniettemin veel overeenkomsten mee vertonen.

Overeenkomstig streven in kunst en welzijn

Wat is de meerwaarde van community art voor beide sectoren? Waarom heeft het voor beide sectoren zin om bij community art betrokken te raken? Het kortste – weliswaar enigszins beleidsmatige – antwoord is dat community arts projecten tegemoet komen aan doelstellingen in beide sectoren. Dat community arts beide agenda's "bedient" blijkt ook uit onderstaande, beknopte schets van de beleidsontwikkelingen in beide sectoren.

In de welzijnssector is eind 2010 een nieuw stimuleringsprogramma van start gegaan: Welzijn Nieuwe Stijl. De bakens die dit beleid onderscheidt hebben betrekking op de vraaganalyse, de organisatie van het aanbod en de werkwijze. De uitdaging voor welzijnswerkers is om onder andere meer vraaggericht te werken, dus uit te gaan van de behoeften van de bewoners. Daarbij moet de eigen kracht van burgers centraal gesteld worden. Van het voor mensen organiseren naar faciliteren. Van individuele ondersteuning naar collectieve ondersteuning, van ontfermen naar participatie. Van alleen doen naar ketensamenwerking met andere wijkorganisaties, zoals o.a. de corporatie, de politie, de school, en naar mensen en organisaties in de wijk verbinden. De cultuursector wordt niet expliciet genoemd door dit welzijnsbeleid, maar de community arts sector met haar intersectorale karakter zou een logische partner zijn om in dat rijtje samenwerkingspartners op te nemen.

In het cultuurbeleid werd in 2008, met de instelling van het Fonds voor Cultuurparticipatie, het belang onderstreept dat dit beleid aan participatie hecht. Maar het markeert ook een verandering. Het devies is nu het stimuleren van actieve cultuurparticipatie in plaats van bevorderen van cultuurbereik in het algemeen, zoals het doel was van het Actieplan Cultuurbereik (2001-2008). Er zijn wel drie motieven genoemd voor het huidige cultuurparticipatiebeleid: het toegankelijk maken van culturele voorzieningen, verheffing (mensen moeten in aanraking komen met kunst omdat ze daar beter van worden) en maatschappelijke betekenis van deelname aan culturele activiteiten (IJdens & Van Rensen 2010). Deze maatschappelijke betekenis werd vooral gezocht in de potentie van kunst om te verbinden (zie Trienekens 2009a, 19/20).

Er zit veel overeenkomst in de hier slechts kort geschetste ontwikkelingsrichtingen voor de welzijnssector en voor de kunstsector. Het meest in het oog springend zijn: het op zoek gaan naar de vraag, de behoefte en de wens van de burgers en de ontwikkeling naar integrale werkvormen en het bouwen aan brede samenwerkingsverbanden. Begrippen als samenwerking, participatie, netwerken, verbinden en integraal werken komen in beide sectoren steeds meer voor. Welzijn zoekt naar nieuwe manieren om burgers te betrekken en in hun kracht te zetten, om mensen met elkaar in contact te brengen. In de kunsten zijn het bij uitstek de sociaalgeëngageerde kunstenaars die zoeken naar manieren om verhalen van "gewone mensen" te verbeelden, vragen te stellen over de identiteit van (groepen) mensen, ontmoetingsplaatsen te creëren waar mensen elkaar werkelijk kunnen ontmoeten. Hierbij werken

deze kunstenaars vanuit een gelijkwaardige relatie en met een positieve insteek met burgers (Trienekens 2009b, 46). Zo worden burgers in hun eigen kracht gezet.

Community arts: sociale én artistieke meerwaarde

Minder beleidsmatig wordt het antwoord op de vraag waarom zowel de kunst- als de welzijnssector bij community arts projecten betrokken zouden kunnen raken, als we kijken naar de meerwaarde van deze projecten voor de afzonderlijke sectoren. Zowel uit eerder onderzoek, uit de literatuur als uit de interviews met welzijnswerkers die voor dit artikel zijn gehouden, spreekt een duidelijke meerwaarde van community arts projecten. De meerwaarde wordt het vaakst geduid in termen van de sociale effecten die community arts projecten hebben op de deelnemers. Maar de meerwaarde is ook te vinden op institutioneel en artistiek vlak.

Bij de sociale effecten wordt gewezen op de positieve werking van deelname op empowerment, ontwikkeling van sociale vaardigheden en talenten van individuen. Op het internationaal onderzoeksterrein wordt hier al jaren door verschillende onderzoekers positieve resultaten gevonden (zie o.a. Stern & Seifert 1994; Matarasso 1998; Ofsted 2006). Een nuance bij deze positieve resultaten is dat de effecten groter zijn naar mate de betrokkenheid van de deelnemers groter is. Dat wil zeggen dat een intensieve, actieve participatie meer verandering in een individu op zal roepen dan een eenmalige of kortstondige consultatie van een individu door een kunstenaar. Uit onderzoek van Ranshuysen (2010) blijkt tevens dat de community arts projecten waarin procesgericht werken centraal stond, de vaardigheden bij de doelgroepen significant bevorderden. Bij de meer productgerichte projecten waren deze effecten niet aan te tonen.

Community arts kunstenaars kennen het verlangen naar andere vormen van samenzijn en uitwisseling dan de heersende relatiemodellen mogelijk maken. Door binnen de gegeven sociale structuren kleine, vrije ruimtes te creëren willen veel community arts kunstenaars ruimte geven aan persoonlijke ontmoeting, intimiteit en verbondenheid (Trienekens & Postma 2010, 25). Het is dan ook niet verwonderlijk dat er ook sociale effecten ontstaan op collectief niveau. Bij vrijwel alle community arts projecten ontstaan er ontmoetingen tussen deelnemers die elkaar nog niet kenden en elkaar anders niet hadden ontmoet. Die geven een impuls aan de sociale dynamiek in de lokale omgeving. Hierop worden termen geplakt als het versterken van sociale cohesie of het vergroten van sociaal kapitaal en van het sociale vermogen van een gemeenschap. In een van onze onderzoeken hebben we getracht dit naar de menselijke maat terug te brengen: het bleek dat door het opdoen van nieuwe lokale contacten deelnemers aan community art projecten de sociale structuur van de wijk positiever beleven dan niet-deelnemers en dat een positieve beleving van de sociale kant van de leefomgeving weer een belangrijke factor is die iemands thuisgevoel versterkt (Trienekens et al. 2011).

De meerwaarde van community arts op institutioneel niveau uit zich op verschillende manieren. Hierbij wordt wel gewezen op de innoverende manier waarop deze kunstvorm bestaande grenzen doorkruist en barrières doorbreekt om nieuwe doelgroepen te bereiken (Twaalfhoven 2010, 39). Hierdoor ontstaan nieuwe doelgroepen voor zowel de welzijn als de kunstsector. Bovendien ontstaan door community arts initiatieven 'substedelijke, intersectorale netwerken' (Trienekens 2007, 63-65) waarin uiteenlopende organisaties rondom een community arts initiatief samenwerken: lokale overheid, welzijnsinstellingen, zorginstellingen, onderwijsinstellingen, woningcorporaties, kunstenaars, bewoners, enzovoorts. De meerwaarde van community arts of culturele interventies voor dergelijke samenwerkingsverbanden laat zich verwoorden als (Trienekens et al. 2011, 156-158): De *kunst* in deze interventies is het artistiek inspelen op en vertalen van de behoeften van de betrokkenen. Dit vormt een aanvulling op de gangbare benaderingswijzen. Door bovendien binnen het samenwerkingsverband routines uit te dagen en vragen te stellen bij het gangbare schuilt de maatschappelijke meerwaarde van deze interventies in het *platform dat ze bieden om nieuwe werkwijzen te onderzoeken*, onder meer om bewoners te betrekken en waarachtige inspraak te geven. Tegelijkertijd hebben deze interventies een *verbindende kracht*; ze brengen zoals gezegd legio partijen samen. Door op die manier te werken sorteren de interventies uiteenlopende effecten en als gevolg daarvan hebben ze een *complementaire werking aan andere beleidsagenda's*.

Het is precies deze andere aanpak en daarmee de voorzet voor een andere manier van werken, die de in het verleden en de recent door ons geïnterviewde professionals waarderen. De community art projecten geven een wezenlijk andere invulling aan "publieksbereik" dan gevestigde culturele instellingen.

gen gebruikelijk hanteren en een andere invulling aan 'bewonersbijeenkomsten' in bijvoorbeeld stedelijke vernieuwingspraktijken. Het is ook een andere aanpak dan de traditionele welzijnsaanpak, doordat de community arts-aanpak uitgaat van het positieve (niet het probleem), de eigen kracht van de bewoners centraal stelt (geen hulpverleneraanpak) en participatief is. Dit raakt deelnemers maar ook andere (sociale) professionals: ook zij worden "geraakt" en aangezet tot nadenken over hun eigen aanpak. Zo nam een opbouwwerkster van Sonor, Rotterdam, in 2005 haar ervaringen mee, die ze had opgedaan in het project *De Theaterstraat* van de gelijknamige stichting, bij het schrijven van het activiteitenplan voor het volgende jaar: "We hebben bij het schrijven vaak *De Theaterstraat* in ons achterhoofd gehad om op andere manieren naar wijken te kijken en voor het ontdekken van andere krachten en talenten die je met kunst kunt aanboren" (in Trienekens 2006, 66). Een medewerkster van Disc (sociaal cultureel werk, Rotterdam) vertelde in 2007 enthousiast over haar betrokkenheid bij het project *Eten is Weten* van De Theaterstraat onder meer vanwege de onverwachte wendingen die het project en de communicatie daaromtrent aannam: "Het opent de ogen over het eigen werk en de soms routineuze aanpak" (in Trienekens 2007, 68). De ervaringen van de voor dit artikel geïnterviewde welzijnswerksters wijzen in dezelfde richting. Marianne Mondria (opbouwwerker bij Tandem in Nijmegen): "Vooraf oudere wijkbewoners hadden een aversie tegen welzijnswerkers. Ik merk bij bewoners dat ze het waarderen dat je op een andere manier met ze aan de slag wilt."

In het verlengde daarvan benoemen (en roemen) de voor dit artikel geïnterviewde welzijnswerkers de wederzijdse inspiratie en kennisdeling die in de samenwerking ontstaat. Mondria (Tandem): "Welzijnswerkers kunnen een andere manier van denken leren van kunstenaars. Kunstenaars leren weer hoe bewoners denken en hoe hun dagelijkse leefwereld eruit ziet." Fenna Hendriks (stafmedewerker innovatie bij Divers Welzijnsonderneming in Den Bosch): "Welzijnswerkers kunnen van kunstenaars leren dat je sociale processen naar een ander niveau kunt tillen, door meer een beroep te doen op non-verbale uitingsvormen en meer ruimte te geven aan emoties. Bijvoorbeeld door samen te zingen in plaats van te vergaderen. Kunstenaars kunnen van welzijnswerkers leren hoe zij kunnen aansluiten bij doelgroepen die verder afstaan van de kunst, en hun belevingswereld en motieven leren begrijpen".

Al deelt niet iedereen in de kunstsector deze mening, community arts heeft naar ons inzien ook een meerwaarde voor de kunstsector. Op artistiek gebied ontstaan nieuwe producten, die radicaal anders zijn vanwege de uitwisseling tussen kunstenaars en de deelnemers. Door het interactieve en sociale proces komen deze kunstinterventies op een geheel eigen wijze tot stand. Trienekens (2011, 28-32) merkt op dat zowel het proces als de producten die daaruit voortkomen, vragen stellen bij wat we als kunst begrijpen, wie kunst kan maken en op welke plekken kunst kan ontstaan. Het daagt ons concept van kunst uit en houdt de kunstwereld dynamisch. Dat daarbij sprake is van een democratisering van cultuur en culturele democratie is niet eens altijd de bewuste intentie van de maker. Desondanks betrekken de interventies mensen bij kunst, ook in de rol van maker, die anders niet snel betrokken zouden raken (democratisering van cultuur). De interventies vormen daarnaast ook een culturele democratie (vgl. met Matarasso in Van Erven 2010b, 97-98) omdat niet alleen de deelnemers maar vooral ook de makers zichzelf ruimte verschaffen om kunst te maken op hun eigen voorwaarden: sociaalgeëngageerde kunstinterventies getypeerd door hun eigen specifieke aanpak. Door kunst te maken zoals deze sociaalgeëngageerde kunstenaars dat willen tornen ze aan de status quo in de kunstsector, waarbinnen tot voor kort weinig ruimte bestond voor dergelijke interventies.

Samenwerking: vakspecifieke en gemeenschappelijke competenties

Community arts projecten bieden veel kansen voor het bereiken van welzijnsdoelen als empowerment, participatie, leefbaarheid of sociale samenhang en sluiten goed aan bij ontwikkelingen als Welzijn Nieuwe Stijl. Omgekeerd hebben welzijnsorganisaties meerwaarde in de ontwikkeling en uitvoering van community arts projecten. Welzijnsorganisaties hebben kennis van de doelgroep, beschikken over een goed netwerk onder bewoners en kunnen hierbij hun sociale makelaarsfunctie inzetten. Samenwerking tussen kunst en welzijn lijkt dus voor de hand liggend, maar dit is voor beide sectoren niet vanzelfsprekend. In beide sectoren bestaan er negatieve, of minimaal stereotype, beelden over de andere sector. Sommige kunstenaars vrezen voor hun reputatie in de kunstwereld als ze zich met welzijn inlaten. Sommige welzijnswerkers vrezen dat hun cliënten worden "gebruikt" door de kunstenaar voor zijn/haar eigen artistieke doeleinden. Ook beleidsmatig was, en deels is, samenwerking niet vanzelfsprekend. Lang niet alle welzijnsorganisaties hebben een uitgesproken beleid op het gebied van culturele interventies. Vanuit het cultuurbeleid zijn er de afgelopen jaren innovatie-impulsen uitge-

gaan die inzetten op intersectorale samenwerking, maar daarbij werd eerder gedacht aan bedrijfsleven, technologie en wetenschap dan aan welzijn. De samenwerking tussen kunst en welzijn die tot nu toe tot stand zijn gekomen zijn voornamelijk ontstaan op eigen initiatief en bevoegenheid van een individuele welzijnswerker met een passie voor kunst of door kunstenaars met een grote sociaal-maatschappelijke motivatie.

Een eerste stap richting samenwerking is het (h)erkennen van elkaars competenties en weten hoe die complementair kunnen worden ingezet. Hieronder beschouwen we als eerste hoe de competenties van welzijnswerkers en kunstenaars verschillen. We doen dit schetsmatig – in de praktijk zijn sommige competenties veel moeilijker aan een specifieke beroepsgroep toe te bedelen, en we doen dit op basis van inzichten van de door ons geïnterviewde professionals.

Competenties kunstenaar:

Geerte Courtens (projectcoördinator o.a. kunst en cultuur, Trajekt, Maastricht en Heuvelland) merkt op: “De kunstenaar brengt op de eerste plaats zijn vakkennis in. Kunstenaars bieden een andere blik. Kunstenaars zijn vrijwel altijd mensen met een creatieve en open geest. Daarmee verrijken zij ook het leven van de buurtbewoner. Kunstenaars helpen buurtbewoners om met kunst aan de slag te gaan. Zij reiken nieuwe inzichten, technieken en materialen aan en stimuleren de mensen om te durven!” Hendriks (Divers) voegt daaraan toe: “Een kunstenaar tilt het gewone net een niveau hoger. Door de inbreng van de kunstenaar zijn we in het project *Onvoltooid verleden* op een andere manier van presenteren gekomen. Oude vaardigheden van de Turkse mannen zijn daarbij ingezet. Een van de deelnemers heeft een ijzeren frame gelast waarin oude foto’s zijn opgehangen; er werd een houten tempeltje getimmerd. Door deze wat andere presentatie, moet je er als kijker even over nadenken: waar komt het vandaan, wat zegt dit?” Centraal in het kunstenaarsvak staat de behoefte om iets te maken wat er nog niet is en/of iets te verbeelden op een manier die niet gebruikelijk is, de expertise (competentie) is het beheersen van het creatieve proces om hiertoe te komen. Dit proces en de uitkomst daarvan ontlokt die andere kijk, de emotie aan deelnemers, publiek en overige betrokkenen waar de welzijnswerkers aan refereerden.

Naast het beschikken over vakkennis heeft de kunstenaar sociale vaardigheden nodig en uiteraard geldt als voorwaarde: affiniteit met de beoogde groep deelnemers. Want zelfs bij het werken met vitale groepen gaat het om het managen van verwachtingen, het omgaan met de groepsdynamiek en het inspelen op de wensen of behoeften van de deelnemers. Mensen doen op vrijwillige basis mee en zijn geen professionele kunstenaars. Daardoor is de omgang met hun altijd anders dan in een professionele setting. De geïnterviewde welzijnswerksters beamen dit. Jorine de Bruin (talentmakelaar bij de sector Jeugd van Portes, Utrecht): “Bij het selecteren van kunstenaars letten wij uiteindelijk toch vooral op hun affiniteit met de doelgroep en pedagogische kwaliteiten.” Mondria (Tandem): “Belangrijk is dat je het als kunstenaar leuk vindt om met mensen te werken. En dat je ook wel bereid bent om concessies te doen aan je ideeën. Dat je je als kunstenaar ook kunt laten inspireren door wat mensen aandragen. Daar trots op zijn, als je zoveel input en materiaal hebt, dat is veel waard.” Hendriks (Divers) vat het krachtig samen: “Kunnen communiceren met bewoners die ‘niks met kunst hebben’ en ook je eigen ‘ego’ als kunstenaar even opzij kunnen zetten.” De in het verleden geïnterviewde kunstenaars benoemden regelmatig hun onderscheidende manier van communiceren als hun kracht: het serieus nemen van de gesprekspartner (bewoner) wat zich uit in het voeren van een *echt gesprek* (d.w.z. zowel bewoner als kunstenaar geven hun visie en wisselen hierover van gedachte) en een *gezamenlijke verkenning* van de mogelijkheden (d.w.z. een deel van de inzichten van de bewoners komt herkenbaar terug in het project).

De geïnterviewde welzijnswerksters noemen ook allemaal het kunnen bereiken en inspireren van de deelnemers als essentiële competentie van de kunstenaars: de bevoegenheid, het vanuit het positieve van de situatie en de kracht van de deelnemers vertrekken en het vermogen hen te inspireren en enthousiasmeren. Mondria (Tandem) beschrijft het enthousiasme dat zij vrijwel altijd bij de bewoners ziet ontstaan en de mooie verhalen die loskomen: “Met community arts projecten kunnen we mensen betrekken bij de wijk die we normaal niet bereiken en mensen laten kennis maken met kunst en cultuur. Kunstenaars hebben een andere drive, ze kijken vaak positief, ze laten mensen met hun kunst opleven. Voor mij is kunst en cultuur meer dan alleen een middel. Ik vind het een waarde op zich. Het sociale doel is niet het enige doel. Met kunst raak je aan een andere wereld, de wereld van verbeelding en emotie”. Courtens (Trajekt) voegt daar aan toe: “Wat mij aanspreekt is dat niet het probleem

centraal staat, maar de oplossing en het proces. Zoals bij grote integratieproblemen of slooprojecten. Die gaan toch gebeuren. Kunst en cultuur is dan een manier om met de weerstand om te gaan. Voor veel mensen is kunst vreemd en onbekend, maar het is wel een legitieme taal.”

Competenties welzijnswerker:

Ook voor de welzijnswerker geldt dat deze in eerste instantie competent op zijn of haar terrein moet zijn en over vakkennis moet beschikken. Welzijnswerkers hebben kennis van de doelgroep, de bewoners van een wijk, ze beschikken over een netwerk van sleutelfiguren uit de wijk, weten welke vraagstukken in de wijk spelen. Ze hebben methodische kennis en vaardigheden in het werken met bepaalde doelgroepen, met mensen in achterstandssituaties.

De geïnterviewde welzijnswerkers benoemen als hun belangrijkste competentie in community arts projecten het kunnen initiëren en aanjagen. Met betrekking tot het initiëren merken de geïnterviewde welzijnswerkers op dat het gaat om het opvangen van signalen bij de doelgroep, het leggen van verbinding en het genereren van middelen. Hendriks (Divers): “De Turkse mannen in ons project *Onvoltooid verleden* zeiden niet: ‘Wij willen een kunstproject.’ Je moet de behoeften kunnen vertalen in een aanpak.” Daarnaast gaat het om het leggen van de verbinding tussen de wereld van de kunst en kunstenaars en de belevingswereld van wijkbewoners. Hendriks (Divers): “Het belangrijkste is denk ik als welzijnswerker om te erkennen dat er meer manieren zijn om processen op gang te brengen dan de traditionele agogische methoden. Het gaat er dus om dat je durft te experimenteren.” In staat zijn te experimenteren is dus ook een competentie waarover een welzijnswerker zou moeten beschikken.

Na het initiëren volgt de aanjaagrol, De Bruin (Portes): “Ik had in het community arts project de rol van aanjager. De kinderwerkers waren in staat om kinderen te werven en te begeleiden, de kinderen te motiveren. De opbouwwerkers hebben hun kennis over de wijk gedeeld en draagvlak onder de buurtbewoners gecreëerd.” In het verlengde hiervan wordt ook procesbegeleiding genoemd als een belangrijke taak en kunde voor een welzijnswerker, Hendriks (Divers): “De kunstenaar had soms de neiging om zijn eigen ding te gaan doen, die ging soms te snel. Het gaat ook voor een groot deel om het proces. Je wilt de deelnemers er wel bijhouden.” Mondria (Tandem) vat de competenties van de welzijnswerker als volgt samen: “Je bent eigenlijk de smeerolie van het community arts project.” Courtens (Traject) specificeert: “Als welzijnswerker help je wijkbewoners kunstrijp te maken en kunstenaars wijkrijp.”

Gemeenschappelijke competentie

Zoals een ieder die dit leest ongetwijfeld zelf ook heeft ervaren: samenwerken is een kunst. In eerste instantie moet het ‘klikken’ tussen de samenwerkingspartners. Dat is iets wat zich niet met bewustwording of training laat veranderen. Datzelfde geldt voor een gedeelde affiniteit met de doelgroep, met het werken vanuit de vraag van deze doelgroep én met de kunst.

Maar samenwerken is meer dan chemie, het is een kunde. Veruit de belangrijkste gemeenschappelijke competentie is dan ook goed kunnen samenwerken! Het is wellicht een cirkelredenering om in een verkenning naar samenwerking te concluderen dat het succes in samenwerking ligt. Toch willen we deze competentie nadrukkelijk benoemen omdat uit de praktijk keer op keer blijkt hoe cruciaal het is dat beide typen professionals over samenwerkingscompetenties beschikken. Het betreft bovendien een wezenlijk andere competentie dan de bovengenoemde vakspecifieke competenties. Ook al beschikken de aan community arts projecten verbonden professionals over deze vakspecifieke competenties, niet iedereen is even bedreven in samenwerken.

Voor een goede samenwerking tussen sociale en artistieke professionals geldt in principe hetzelfde als voor de relatie kunstenaar – deelnemers: het gaat om de open houding en het kunnen meebewegen, het eigen oordeel kunnen opschorten en het eigen ego even aan de kant kunnen schuiven. Elders omschreef Trienekens (2011, 54) het vinden van de balans in samenwerking als “evenwichtskunst”: “[Het] vraagt van beide typen professionals het nodige teamwork en een bewustzijn dat ook deze samenwerkingsrelatie aandacht vraagt. Beide typen professionals moeten zich bewust zijn van de competenties van de ander en de ander de ruimte geven, opdat zij de verantwoordelijkheid voor hun aandeel in het project kunnen nemen. Als men het oneens is over de werkwijze of de aanpak van de ander, zou men elkaar niet ten overstaan van de deelnemers moeten corrigeren, maar naderhand kunnen uitwisselen waarom men het doet zoals men het doet. Goede sociale en artistieke community

professionals kunnen dus het eigen ego even opzij zetten om het hogere doel, een goed proces, te dienen." Mondria (Tandem) beaamt dit volmondig: "Ik vind het heel belangrijk dat je open met elkaar kunt uitwisselen over wat voor jou de opdracht is in het verhaal; over wat ieders rol en meerwaarde is in het project. Je moet je wel ondergeschikt kunnen maken aan een groter doel, samenwerken is ook meebewegen."

De voor dit artikel geïnterviewde welzijnswerksters verwoorden allen het belang van een werkelijke bereidheid tot samenwerken en het samen kunnen werken vanuit de eigen expertise. Courtens (Traject): "Community art is hot. Iedereen wil er iets mee. Kunstinstellingen weten Trajekt goed te vinden. Soms verwachten ze dat Trajekt alleen voor publiek verzorgt voor hun productie door het verspreiden van flyers, maar dat is niet waar het om gaat. Je moet samen iets aangaan." Om het samenwerken meer kans van slagen te geven, begeleidt Portes haar medewerkers actief. De Bruin (Portes): "Wij benoemen de rolverdeling tussen de welzijnswerker en de kunstenaar duidelijk. In een groot project als *Talent4me2you* spelen we hier ook op in door alle jeugdwerkers binnen het project een training te geven waarbij we ingaan op deze verschillen en de meerwaarde van de samenwerking."

Uitdagingen en succesfactoren bij samenwerking

Bovengenoemde competenties zijn in de praktijk niet altijd in bevredigende mate aanwezig, noch zijn ze altijd zo duidelijk aan bepaalde typen professionals toe te schrijven. Bovendien kunnen zelfs duidelijk te onderscheiden en complementaire competenties in de uitvoeringspraktijk botsen. Er bestaan dus de nodige uitdagingen in de samenwerking tussen sociale en artistieke professionals in community arts praktijken. Dat roept de vraag op wat de uitdagingen en de succesfactoren zijn voor een goede samenwerking. Hieronder beschrijven we de uitdagingen die meerdere keren in onze interviews naar voren kwamen en manieren waarop die de kop geboden kunnen worden om projecten te laten slagen.

Een uitdaging is het samenbrengen van de verschillende culturen van welzijnswerkers en kunstenaars. Ze spreken soms een andere taal, begeven zich in een ander discours. Bijvoorbeeld in het sociale discours is het willen verlenen van hulp een belangrijke drijfveer en in het artistieke discours het zelf willen scheppen. Het sociale discours van de welzijnswerker is die van structuur, vastgestelde uren en vaak een gepland aanbod. Die van het artistieke discours improviseren en chaos. De Bruin (Portes): "Niet elke kunstenaar is geschikt. Men praat letterlijk een andere taal. Soms heeft men andere drijfveren." Omgekeerd merkte theatermaakster Mieke de Wit (Stichting de Theaterstraat) op: "Veel opbouwwerkers heb ik als zwartkijkers ervaren, die er vanuit gaan dat mensen dingen niet kunnen, die denken dat er niet genoeg publiek zal zijn, enzovoorts" (in Trienekens 2006, 65). Veel van de door ons in het verleden geïnterviewde kunstenaars zeggen tegen deze bevoogdende houding aangelopen te zijn, terwijl voor kunstenaars het serieus nemen van deelnemers óók betekent dat ze veel van hen vragen en bij uiteenlopende stappen in het proces betrekken.

Juist welzijnswerkers die een grote affiniteit of zelfs professionele achtergrond hebben in kunst en cultuur, blijken geschikte bruggenbouwers te zijn. Zij kunnen beide werelden met elkaar verbinden. Omgekeerd handelen kunstenaars in succesvolle projecten vanuit een oprecht uitgedragen sociaal engagement.

Daarnaast bestaan er verschillende benaderingen van het proces. Kenmerkend voor het proces is het wankel evenwicht tussen artistiek en sociaal. Een complicerende factor is dat welzijnswerkers en kunstenaars op kritieke momenten in de uitvoeringspraktijk toch vaak teruggrijpen op hun eigen expertises: het sociale óf het artistieke. De expertises worden dan niet langer complementair ingezet, maar komen tegenover elkaar te staan. Een manier om het overbruggen van de verschillende culturen en benaderingswijzen vorm te geven, is het willen aangaan van en kunnen omgaan met conflict. Beide typen professionals moeten bereid en in staat zijn hun verschillen in aanpak en beleving productief te maken. Trienekens (2011, 54-55): "In community art projecten ontstaan altijd conflicten tussen wat deelnemers willen of kunnen en wat artistiek gezien een betere keuze zou zijn. Juist het doorleven van dergelijke conflicten levert een goed proces op, wat wederom leidt tot een beter eindresultaat. Door te praten over het verschil in beleving ontstaat er ruimte voor het vinden van een oplossing en zal duidelijk worden welke vorm die oplossing zal krijgen. Sociale professionals hebben soms – onbewust – de neiging om te sussen en conflicten uit de weg te gaan, uit vrees deelnemers te verliezen. Maar angst is in deze een slechte raadgever, want juist wrijving biedt mogelijkheid tot binding. De sociale professional kiest hierbij niet per definitie de kant van de deelnemers, eerder zou deze zich als

'tolk' tussen deelnemers en artistieke professionals op kunnen stellen. Een goede community artist zal het sociale element niet uit het oog verliezen; een goede sociale community professional is daarentegen goed bekend met de artistieke voorwaarden voor een goed community art-proces.”

Over het omgaan met kritieke momenten zei Carlo Balemans – in zijn rol als muzikaal choreograaf bij het project *(S)preekkoren*: “Het gaat niet alleen om tegemoet komen aan de wens van de deelnemers. Centraal staat de wederkerigheid en gelijkwaardigheid in de relatie tussen deelnemers en makers: de maker toont respect voor de beleving van de deelnemers, maar de deelnemers - én de sociale professionals die meestal aan de kant van de deelnemers staan – tonen even zo goed respect voor de beleving van de maker” (in Trienekens 2011, 55). Door een juiste interactie tussen deelnemers en sociale professionals enerzijds en de maker met zijn artistieke overwegingen anderzijds – juist ook in conflict-situaties – ontstaat er een goed proces. Alleen een goed proces, waarin noch de deelnemers noch de makers de overhand hebben, kan volgens Balemans tot een goed eindresultaat leiden. Dat (artistieke) eindresultaat is dan wel per definitie anders dan de afzonderlijke partijen elk voor zich hadden kunnen percipiëren. Community art processen vragen daarom veel tijd: er moeten genoeg ontmoetingsmomenten zijn waarop deelnemers, sociale en artistieke professionals elkaar kunnen leren kennen en tot een waarachtige uitwisseling over verschillen in beleving kunnen komen en ego-kwesties kunnen overwinnen. Het goed samenwerken, verschillen productief maken en het willen aangaan van conflicten, vraagt om geregelde uitwisseling over waarom men doet wat men doet, maar let wel: zonder dat men in taale overlegstructuren verzandt.

Dan spelen er nog in ieder project de vragen: *Wie jaagt er aan en wie verankert?* Uit bovenstaande beschrijving van de competenties blijkt dat welzijnswerkers zichzelf de aanjaagrol toeschrijven vanuit hun sociale makelaarsfunctie. Maar tegelijkertijd beschouwen kunstenaars het project vaak als hun initiatief waarin zij dus zelf het voortouw willen nemen. Het botst in de praktijk nogal eens rondom de vraag wie wanneer en op welk vlak de regie neemt. Daarnaast is het vaak de vraag wie de door het project ontstane dynamiek verankert. Kunstenaars bieden vaak een tijdelijke impuls aan een wijk of groep mensen; projectfinanciering leidt ertoe dat hun projecten eindig zijn. In de praktijk wordt binnen community arts projecten zelden handen en voeten gegeven aan de verduurzaming. Dit leidt soms tot situaties waarin welzijnswerkers zich na afloop van een project wat ongemakkelijk moeten verhouden tot de groep mensen die gewend is geraakt met een kunstenaar te werken. Er ontstaat een oneigenlijke vergelijking. Welzijnswerkers kunnen echter juist vanuit hun aanwezigheidsfunctie in de wijk de verankeringsstaak goed op zich nemen, maar zouden daartoe al in een vroeg stadium van het project op gelijkwaardige wijze betrokken moeten zijn.

Ook ligt er een uitdaging c.q. succesfactor voor samenwerking in de voorwaardelijke sfeer: het beschikken over voldoende geld en speelruimte (tijd) om het project te verwezenlijken. Een sleutel voor succes ligt in de ruimte die een welzijnswerker heeft of weet te creëren in zijn eigen organisatie. Intern draagvlak binnen de welzijnsorganisatie, zoals een duidelijk beleid ten aanzien van kunst en cultuur, werkt uiteraard stimulerend. Maar ook een stimulerend beleid met betrekking tot community arts projecten bij gemeenten, andere financiers zoals publieke en private fondsen, en samenwerkingspartners is van grote invloed in de ontwikkeling en uitvoering van community arts projecten. Courtens (Traject): “Community arts projecten zijn vrijwel altijd projecten die extra middelen vragen, omdat je kunstenaars betreft, omdat je andere materialen nodig hebt en een geschikte plek. In deze tijd van bezuinigingen en minder waardering voor de kunstensector is dat wel een knelpunt”. Hendriks (Divers): “Het is lastig als je vanuit opdrachtgevers als de gemeente weinig ruimte krijgt en bepaalde resultaten moet halen. Het zou fijn zijn als kunst en cultuur een vast onderdeel zijn van het organisatiebeleid. Nu is er veel versnippering. Kunst en cultuur worden ook vaak als luxe gezien, zeker nu met de bezuinigen”.

Welzijnsorganisatie Trajekt is een voorbeeld van hoe community arts projecten ook meer structureel, meerjarig opgezet worden. Dit werd mogelijk gemaakt door structurele financiering uit een regionaal fonds. Community arts projecten, zo bleek wederom uit de interviews, worden echter meestal incidenteel en ad hoc uitgevoerd. Gemeenten en provincies zijn belangrijke financiers van community arts projecten. Van maatschappelijke en culturele organisaties verwachten zij dat projecten integraal, duurzaam en effectief zijn. Tegelijkertijd is het gemeentelijk en provinciaal beleid zelf nog altijd weinig ontschot en vindt financiering meestal op projectbasis plaats. Dit maakt de positie en verdere ontwikkeling van community arts projecten erg kwetsbaar en bemoeilijkt de intersectorale samenwerking.

Tot besluit: moet samenwerking worden versterkt?

De vraag of de samenwerkingsrelatie in community arts projecten tussen kunstenaars en welzijnswerkers moet worden versterkt zouden we ook kunnen formuleren als: Waarom zou welzijnswerk bij community arts betrokken moeten zijn? Die vraag laat zich in twee andere vragen uitsplitsen: Wordt het welzijnswerk er zelf beter van? Worden de community arts projecten er beter van? Op basis van onze verkennende beschouwen neigen we naar twee maal een 'ja' als antwoord, al zijn we ons bewust van het feit dat de meningen (ook binnen de twee sectoren) sterk kunnen verschillen.

Met de geïnterviewde welzijnswerkers, die in dit artikel aan het woord kwamen, zijn wij van mening dat betrokkenheid bij community arts projecten het welzijnswerk kan helpen innoveren. De houding en werkwijzen van community arts kunstenaars kunnen inspireren om welzijnsdoelstellingen op een andere manier te verwezenlijken, om groepen bewoners die minder in het vizier van het welzijnswerk zitten te bereiken en de vaste doelgroepen op een andere manier te benaderen. Als we aanhaken bij de waan van de dag kunnen we hier ook het argument aanvoeren dat samenwerking noodzaak is. In tijden van bezuiniging is samenwerking nog essentiëler dan in tijden van overvloed. In de welzijns- en de cultuursector zijn grote verschuivingen gaande en de budgetten krimpen drastisch. Door het samenbrengen van middelen uit verschillend geormerkte budgetten kunnen (meer) community arts projecten tot stand komen. Juist nu zouden sociale en artistieke professionals elkaar moeten opzoeken – zullen zij uit hun *comfort zone* moeten stappen – om krachten te bundelen en gezamenlijk impact te creëren.

Doordat sectoren de handen ineen slaan kunnen community arts projecten makkelijker programma-tisch ingebed worden in bredere programma's, dit maakt de individuele projecten bovendien veel effectiever (tenminste in het geval van cultuurprojecten in stedelijke vernieuwingstrajecten, zoals blijkt uit internationaal onderzoek van o.a. Newman, Curtis & Stephens 2003, 317; Cameron & Coaffee 2005, 55).

We zijn dan ook van mening dat ook de community arts projecten beter worden van een *goede* samenwerking tussen kunstenaars en welzijnswerkers; dat de gezamenlijke impact sterker is dan die van de inspanningen van elke type professional apart. De projecten zullen kwalitatief sterker worden vanwege een mooie balans tussen aandacht voor het artistieke en het sociale en vanwege het goed doorleven van de spanning daartussen. Door het complementair inzetten van artistieke en sociale werkmethoden zullen de effecten die de projecten hebben op individuen en gemeenschappen verder strekken. Bovendien zullen de processen makkelijker te verduurzamen zijn doordat de partij die een langdurig commitment heeft met een betreffende locatie (het welzijnswerk) een waarachtig aandeel gehad aan het proces.

Welke impulsen zijn er nodig om de samenwerking op bredere schaal op gang te brengen en te versterken? Hoewel er meerdere impulsen mogelijk zijn, zijn wij voornemens om er zelf twee te geven. In de eerste plaats zullen wij met deze verkennende beschouwing het gesprek in de welzijns- en kunstsector aangaan: in hoeverre wordt onze indruk gedeeld dat de samenwerking tussen kunstenaars en welzijnswerkers moet worden versterkt? Bij een redelijke consensus hierover zouden de verschillen en overeenkomsten in competenties, de rol- en krachtverdeling tussen kunstenaars en sociale professionals en spanningen in hun samenwerkingsrelaties in een veldonderzoek vervolgens nader onder de loep kunnen worden genomen. In 'labs' die ingericht worden rondom een aantal (bestaande) voorbeeldprojecten kunnen kunstenaars en sociale professionals dit veldonderzoek samen met onderzoekers vorm geven zodat het een gemeenschappelijk leerproces wordt. Kunstenaars en sociale professionals in opleiding kunnen aanhaken zodat deze studenten al tijdens hun opleiding rondom concrete projecten oefenen met samenwerking in de uitvoeringspraktijk.

Op basis van deze feitelijke samenwerking en het onderzoek hiernaar, kunnen ook begeleidings-, trainings- en coaching-trajecten in intersectorale samenwerking vorm gegeven worden. In de praktijk blijkt er ook behoefte te zijn aan maatwerk in de begeleiding, advisering en coaching van zowel sociale als artistieke professionals en hun organisaties. MOVISIE als kennisinstituut en adviesbureau kan een rol spelen, maar in dit kader is het ook goed om de diverse leergangen - zoals PICA (Partners In Community Arts) die CAL XL i.s.m. MOVISIE en INHOLLAND aanbiedt – te noemen.

Ten tweede zullen we meerdere partijen (MOVISIE inclusief) oproepen een lobby te starten binnen de eigen en andere beleidsterreinen om de kracht en meerwaarde van community arts te laten zien. Bij deze partijen denken we niet zozeer aan de uitvoerende professionals, maar aan partijen die community arts initiatieven ondersteunen. Te denken valt aan de particuliere fondsen zoals VSB, Oranje

Fonds en Stichting Doen die veel projecten, waaronder een aantal waaruit een succesvolle aanpak blijkt, financieel ondersteunen. Deze succesvolle aanpakken zouden breder onder de aandacht gebracht kunnen worden bij koepels van welzijnsinstellingen, maar ook van woningcorporaties, van zorginstellingen enzovoort. Dit is een vorm van borging van de resultaten die zij met hun investeringen boeken. Voor publieke fondsen (Fonds voor Cultuurparticipatie) en (merendeels) publiek gefinancierde instellingen zoals Kunstfactor, Cultuurnetwerk en CAL-XL geldt eenzelfde lobby-rol; zij zouden deze rol zich nog veel meer mogen toe-eigenen en doelgerichter mogen uitoefenen.

Literatuurverwijzingen

- Bourriaud, Nicolas (2002) *Relational Aesthetics*. Les Presses du réel.
- Bradley, Will & Charles Esche (2007) *Art and social change*. London TATEpublishing / Afterall.
- Cameron, S. & J. Coaffee (2005) Art, gentrification and regeneration – From artist as pioneer to public arts. In: *European Journal of Housing Policy*, 5(1), pp. 39-58.
- Erven, Eugene van (2010a) Op zoek naar de kern, pp. 8-15 in: *Boekman 82, Community Art*.
- Erven, Eugene van (2010b) *Leven met verschillen*. Amsterdam/Utrecht: Uitgeverij International Theatre & Film Books / Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.
- Ijdens, Th. & Chr. van Rensen (2010) Cultuurparticipatiebeleid: leren en verbeteren, in: *Jaarboek actieve cultuurparticipatie 2010*. Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie.
- Ministerie van VWS (2011). *Welzijn Nieuwe Stijl*. Den Haag: Ministerie van VWS.
- Matarasso, François (1998a) *Poverty and Oysters. The impact of local arts development in Portsmouth*. London: Comedia.
- Ranshyusen, Letty (2010) Lagere drempels en nieuw publiek. De effecten van community Art, pp. 50-55 in: *Boekman 82, Community Art*.
- Newman, T., Curtis, K. and Stephens, J. (2003) Do community-based arts projects result in social gains? A review of the literature. In: *Community Development Journal*, Vol. 38, No.4. pp. 310-322.
- Ofsted (2006) *Creative partnerships: initiative and impact*. UK: Ofsted.
- Stern, Mark & Susan Seifert (1994) *Individual Participation and Community Arts Groups: A Quantitative Analysis of Philadelphia*. Working paper #1 of the Social Impact of the Arts Project. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Trienekens, Sandra (2006) *Kunst en sociaal engagement: een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap*. Cultuur + Educatie 17. Utrecht: Cultuurnetwerk.
- (2007) *Wijkkracht: het versterken van substedelijke netwerken en burgerschapsdynamiek door het kunstproject Eten is Weten in Delfshaven*, pp. 61-69 in: Theaterstraat (ed.) *Eten is Weten: verhalen rond de kookpotten van Delfshaven*. Rotterdam.
- (2009a) *Kunst in het hart van de samenleving: over burgerschap en culturele dynamiek*. Amsterdam: HvA Publicaties.
- (2009b) 'Kunnen leven met onoplosbare verschillen. Cultuurparticipatie als procesgenerator,' pp. 40-52 in: Marjolein Bultynck (red.) *360° Participatie*. Brussel: DEMOS vzw.
- (2011) *Wrikken aan beeldvorming: Vier community art-projecten, vier verhalen*. Uitgave: Kosmopolis Rotterdam & CAL-XL.
- & Dirk Willem Postma (2010) 'Verbinden door te ontwrichten', pp. 22-29 in: *Boekman 82, Community Art*.
- , Willemien Dorresteijn & Dirk Willem Postma (2011) *Culturele interventies in krachtwijken*. Amsterdam SWP.
- Twaalfhoven, Anita (2010) Redactioneel, pp.4-5 in: *Boekman 82, Community Art*.